

A KARTHAUZI ÉS A MINISZTER*
EÖTVÖS JÓZSEF KÜLDETÉSTUDATA

I

Irodalomtörténetírásunk éppoly bonyolult feladatnak érezte, hogy Eötvös írói, gondolkodói, politikusi pályáját szétválassza, mint azt, hogy e három pályát egységben is lássa. Ezek a tevékenységek más-másféle módon nyilatkoznak meg Eötvös különböző korszakaiban, és habár látszólag kizárják egymást, valójában mégis egymásba kapcsolódóan, egymást erősítőn: összességükben a szemléletnek, az emberi magatartásnak, a világnézetnek egy közös, és Eötvös egész életén át fennmaradó sajátosságára vezethetők vissza. Eötvös írói pályáját lehetetlen megrajzolni gondolkodásának és politikai tevékenységének figyelembe vétele nélkül, ha pedig Eötvöst csak politikusnak, tehát a centralista csoport tagjának, kétszeres miniszternek, a kiegyezés egyik előkészítőjének, az oktatásügyi törvény létrehozójának akarjuk tekinteni, az így nyert kép nem csupán hézagossá, de félrevezetővé is válik.

Talán meghökkentően hangzik, de Eötvös magatartásának és egész életpályájának kulcsát Széchenyinek egy gonosz és igazságtalan megjegyzése foglalja magában. Széchenyi, aki naplójegyzeteinek és kijelentéseinek tanúsága szerint éppannyira volt sérülékeny, mint sértő, Eötvöst „*misericianus frater*”-ként emlegette. Ha ezt a sértően kisarkított, torz és méltánytalan minősítést visszájára fordítjuk, és csak az *irgalmasságot gyakorló ember* formuláját tartjuk meg belőle, vagyis azt a magatartást, mely a világ bajai és szenvedései iránt elsősorban irgalmat érez, de ezt az irgalmat nemcsak érzi, hanem gyakorolja is, és e gyakorlás közben a visszásságok megszün-

* Elhangzott a székesfehérvári vándorgyűlésen, 1974. május 17-én.

tetéséig, a bajok gyógyításáig, sőt még ezeken is túl a viszonyok olyan rendezéséig kíván hatolni, mely megszünteti az elnyomatást, a szenvedést, a rabságot: úgy Eötvös magatartását, életpályájának lényegét úgyszólván megközelítettük, sőt, valójában ezt az életpályát meg is rajzoltuk.

Más szóval: életének és működésének lényegét abban látjuk, hogy Eötvös az érzékeny, az érzelmtől áthatott és rajongó együttérzés magatartásából fokozatosan jut el az irgalom gyakorlásának feladataihoz és parancsaihoz — majd e feladatok teljesítése közben mind többet veszít érzelmességéből és az első indítékul szolgáló filantrópiából —, feladatai mind tudatosabb, mind szélesebb körű programmá rendeződnek és ő, akinek lelkét kezdetben csak a szenvedés iránti irgalom töltötte be, most már kíméletlen harcosná, a program következetes képviselőjévé válik, majd végül még ebből a programból is továbbjut a társadalmi, a politikai és az emberi viszonyok rendezésének nagy, habár ábrándos tervéhez.

Az ábránd lehet igazság is, és a jó javaslat még akkor is előremutat, ha gyakorlatilag meg nem valósítható, és a fennálló viszonyok eleve kudarcra ítélik. Az egykori mizerikordiánus fráter tehát eljuthat a szemlélet, a tervezés és a tevékenység olyan szintjére, melyen a világos jó szándék és a meleg értelem uralkodik. De ha ide eljutott, és a meggyőződése szerinti legjobb és leghelyesebb megoldás irrealitását felismeri, illetve ha értetlenséggel és elutasítással találkozik, és javaslatára az élet rácsáfol: újból előtörnek a pálya indítékul szolgáló lelki és érzelmi mozzanatok, ismét jogaiba lép a harc érdekében elutasított érzékenység, és ennek folytán mindaz a költői színezet, mely a cselekvési programot, a politikai tevékenységet mindvégig áthatotta, immár egy mélabús lelki táj tónusává válik. Ezt a folyamatot, mely ha nem is önnön kiindulásához, de annak legalábbis a lelki és a poétikus közegéhez térült vissza: valójában ez eötvösi életpálya tömör sommázatának is tekintetjük.

Eötvös írói, gondolkodói és politikusi tevékenysége tehát egy, az ifjúsága idején kialakult érzékeny és felelős, fogékony és

rajongó, minden igazságtalanságon felháborodó és a szenvedőkön segíteni kívánó magatartásból ered. Eötvös nem költővé akar válni, nem is politikussá, Eötvös számára a legfontosabb, hogy megtalálja küldetését — ennek a missziótudatnak kialakulása szükséges ahhoz, hogy hármass tevékenysége kialakuljon. Egész életén át éberem él majd a fiatal korában megtalált küldetéstudat, és élete utolsó szakaszában, amikor az Uralkodó Eszmék létrehozása után írói pályája több próbálkozás ellenére végül is megakad, politikusi tevékenysége csalódásokhoz vezet, igényes céljai pedig megvalósíthatatlanoknak bizonyulnak: ez a küldetéstudat még mindig marad annyira erős, hogy politikusként, miniszterként működni képes legyen, és életének egyik legfontosabb alkotását, az 1868. XXXVIII. törvénycikket létrehozassa.

Eötvös küldetéstudata az 1830-as esztendőkből, Szalay Lászlóval fonódott barátságából, ebből az egész életén át tartó, és talán legfontosabbnak nevezhető emberi kapcsolatából, valamint külföldi útjának tapasztalataiból alakul ki. Eötvös és Szalay együtt élik át az útkeresés, a hivatáskeresés fájdalmas válságát; ez a válság mindkettejükénél költői és romantikus formákba öltözik. A jogász és történész Szalaynál ez a romantikus és költői korszak éppoly szükségszerű, mint Eötvösnél. Csak a romantika és a költészet segítségével találhatják meg mindketten életcéljukat és küldetésüket, majd e küldetés kivilágosodása után Szalay eltávolodik mind a költészettől, mind a romantikától — Eötvös pedig túljut ugyan a romantikán, a költészetet azonban majd életének épp abban a korszakában veszíti el, amikor legnagyobb szüksége lehetne rá. 1849 és 1871 között több kísérlet után sem tudja már életének ezt a feloldásul kínálkozó lehetőségét visszaszerezni. Sorsának, pályájának ez a rejtett és alig titkolható tragédiája különös módon különbözteti meg őt épp Szalaytól, akinek ifjúsága elmúltával a költészet már mitsem nyújthat, és aki arra nem is szorul rá többé.

Eötvös életét sajátos elkülönültség jellemzi, és ez az állapot már ifjúságának életkörülményeiben, az ercsii agrárkapitalista

birtokon, aulikus apjának társadalmi környezetében, majd a maga későbbi, bizonytalan, félig arisztokratai, félig értelmiségi helyzetében éppúgy megmutatkozik, mint azokban a körülményekben, melyek őt költővé és regényíróvá tették. Eötvös, a magyar regény egyik úttörője, első nagy teljesítményeinek létrehozója, a magyar realizmus egyik előfutárja, akinek életművéből *A karthausi*, *A falu jegyzője* és a *Dózsa-regény* a magyar irodalom maradandó terjesztményeiként állnak ma előttünk, ez az Eötvös másként volt író, mint Jókai, sőt Kemény, másként volt költő, mint Vörösmarty, Petőfi és Arany. Nagy kortársai számára a költészet és a regény a tevékenység legmagasabb rendű lehetőségeként adódott, s még Kemény is élete igazi célját követte, amikor regényeit megalkotta. Nem így Eötvös — ami azonban mégsem azt jelenti, hogy három nagy regényét mellékesnek tekintette volna, sok mindenre kiterjedő működésében. Az irgalmi küldetéstudat minden cselekedetet egyforma jelentőséggel és feszültséggel telít, s e küldetéstudat jegyében egy diétai fellépés, egy jogi vagy alkotmányügyi cikksorozat, sőt egy politikai gesztus is ugyanazt a célt szolgálva, egyazon fontossággal bír.

Eötvösnek az irodalomról vallott sajátos felfogásából következik, hogy a műalkotásban megvalósítottat nem tekintheti valódi megvalósításnak, a regény nyújtotta igazságszolgáltatásban még nem nyugodhatik meg — és a kimondott szó neki nem a valóban véghez vitt cselekedetet jelenti. *A falu jegyzője* példatár is, a centralista program visszájára fordított igazolása, vagyis lajstroma mindazoknak a visszásságoknak, melyek ezt a programot szükségessé teszik. Tehet-e az író többet, nagyobbat annál, mint hogy megmutatja a hibát, rávilágít a bűnre, leleplezi a gonosztságot, visszásságot, embertelenséget? Eötvös nem érhetette be ennyivel, mert küldetéstudata folytán arra is igényt formált, hogy a megmutatott rosszat nem a regényben, hanem az életben javítsa meg, a leleplezett visszaélést pedig ne csak a regény világából küszöbölje ki, hanem a valóságból is. A legnagyobb író feladata is véget ér ott, ahol a műve véget ér. Eötvös számára a mű a feladat el-

végzésének csak egyik részét jelenti. Az Eötvöséhez hasonló küldetéstudat megnöveli az író társadalmi szerepét — az alkotói hivatást egy másnemű hivatással toldja meg, de mindaz, ami ily módon kibővül, épp költői, alkotói lehetőségeit szűkséggé szűkíti is.

Mivel Eötvös küldetéstudata túlságosan is összetett, és legalábbis három területre terjed ki, épp ezek a szélesebb területek fosztják meg attól a távolibb céltől, melyet költőként, alkotóként érhetne el. Kemény Zsigmond, ha mégoly tevékeny részese volt is a politikai életnek, ha mégoly hatásos sugallója volt is a Deák-párt gondolkodásának, mindez ugyan regényírói hivatásának rovására vált, regényíróként azonban még újból és újból magára találhatott. Eötvös ahelyett, hogy igazán magára találhatott volna, minduntalan továbblépett költői, regényírói feladatain, és ez az örökös továbbhaladás végül is megfosztotta attól, hogy életének utolsó két évtizedében visszataláljon az igazi menedékhez, melyre ekkor lett volna leginkább szüksége. A politikai tevékenység oly mértékben került túlsúlyba Eötvösnél, hogy többé nem tudta visszaállítani fiatal korának, illetve legjobb alkotó korszakának azt az egyensúlyát, mely a művészetet, a gondolkodást és a politikát szerves egységben tartotta meg.

Ha egyértelműen csak politikusnak akarnók látni Eötvöst, leggazdagabb korszakának az 1849—1871 közöttit tekintetnők, és életének csúcsát az 1867 utáni miniszterségében kellene fölismerünk. Ha azonban az egész ember, az egész életpálya ismeretében ítélünk, úgy ez az utolsó két évtized a hanyatló pálya, a kiürülő élet, az örömétől mindinkább megfosztott tevékenység — és mellettük a mind mardosóbb önvád, a mind titkolhatóbb csalódás, majd a melankólia és a rezignáció korszaka, olyan korszak, melynek általános lelki hangoltságát semmifajta életbölcselet vagy sztoicizmus sem tudja már feloldani — és ami még ennél is súlyosabb: ez az egyre mélyebbre evődő, egyre rejtettebb csüggedés, mélabú, immár méltó művekben sem tud megnyilatkozni. Keményt az élet tragikumának felismerése és átélése nagy re-

gényalkotásokhoz vezet, Aranyt pedig epikájának és lírájának legjobb darabjaihoz. Eötvösnél csak néhány levél és naplójegyzet tanúskodik mindarról, ami az ilyen tanúskodás nélkül is nyilvánvaló. Eötvösnek nem lett volna szabad elszakadnia attól, amin egész élete felépült, s amiben legmegkapóbban bontakozhatott ki küldetése; nem lett volna szabad a költészettől, a művészi alkotástól elszakadnia. Ez az elszakadás vezetett oda, hogy a politikus és a miniszter alkotásaiban ma sok megragadót láthatunk, de mindez nem feledtetheti velünk azt az emelkedő utat, mely *A karthausitól* a Dózsa-regényig vezetett.

2

Eötvös és Szalay a romantika érzésvilágában, a romantika életfelfogásában és költőiségében számolják fel ifjúságuk első válságát, és találják meg egész életükön át vállalt küldetésüket. Eötvös szemléletét, formálódását már összevetettük Kölcseyével, de az eötvösi élet összképe felől, és főleg ennek az életnek utolsó, melankólikus állapotából visszatekintve, Kölcsey befolyását még fontosabbnak érezhetjük. Eötvöst is, Szalayt is, elsősorban az ragadhatta meg Kölcsey példájában, ami a költészetet a közéleti hivatásnak alárendelte. Valójában persze ennek a példának hű követése legalábbis Eötvöst a költészet megváltó, feloldó lehetőségeire is figyelmeztethette volna — de az „irgalmasrendi testvér” ebből a példából elsősorban az együttérzés, a segítség, a gyógyítás akár költői, akár nem-költői feladatait sajátította el.

Eötvös elkülönültsége nem csupán osztályhelyzetéből, szüleinek, nagyszüleinek agrárkapitalista, illetve aulikus életformájából, és atyjának anyagi romlása folytán kétértelművé vált hovatartozásából keletkezett, hanem alkatából, és az alkat megszabta gondolkodási, alkotási, cselekvési módszeréből is. Széchenyi zseniális felvillanásaihoz, vagy Kossuth nem kevésbé zseniális rögtönzéseikhez képest, a hazai közvélemény szemében Eötvös épp a szigora, az önfegyelme, a tiszta logi-

kája, a világos gondolatisága miatt vált kevésbé vonzóvá. Szalayt nem is említve, aki a magyar történelem európai összefüggéseinek megmutatásával minduntalan olyasmire vállalkozott, amire nemhogy Magyarországon, de a francia, angol és német kortársaknál sem igen akadt példa. Szalay, aki a magyar jog helyzetét az európai jog fejlődéséhez képest látta elmaradottnak, és aki egy ilyen összehasonlító fölismerés nyomán alapozta meg reformprogramját — Szalay, aki a magyar történelmet az európai történelem összefüggéseiben fogta föl: ugyancsak magányos jelenség maradt a kibontakozó, és mind egyoldalúbbá váló nemzeti szemlélet korszakában. Az elkülönülésnek megvan az az előnye, hogy ha mégoly kockázatos, de önálló utat nyit az alkotás, a cselekvés számára. De ugyanez az elkülönülés megfosztja a cselekvőt és az alkotót az olyan segítségtől, aminőt Petőfi és Arany, vagy Arany és Kemény, Arany és Madách nyújthattak egymásnak. Eötvös elszakadását a számára mégiscsak létfontosságú költőiségtől: emberileg, politikailag és íróilag olyannyira elkülönült helyzete is okozhatta.

Ha Eötvös pályáját a romantikus fogantatású, majd a romantikától mindinkább megszabaduló küldetéstudat továbbfejlődésében szemléljük, úgy egy-egy korszakának különféle alkotásait egymással szorosan összefüggőeknek, egymást kiegészítőeknek és egymástól elválaszthatatlanoknak kell tekintenünk. Eötvös különböző korszakainak írói, publicistai és politikusi tevékenységét valamilyen egységes életszerkezet részeként kell felfognunk, olyan szerkezet részeként, melyben a költemény csak műfajilag, nem pedig indítékilag különbözik az államtudományi értekezéstől vagy a politikai szónoklattól.

Eötvös életpályáján ezeket az összefüggő életszerkezeteket világosan el tudjuk különíteni egymástól, és így rajzolódik ki előttünk ennek a pályának három, tiszta körvonalú szakasza. Az elsőben *A karthausi*, a *Szegénység Irlandban*, a börtönügyi értekezés és a zsidók emancipációjáról szóló írás szorosan összefügg egymással, de még a Bel- és Külvilág aforizmáival, vagy a Palotsayról szóló személyes írással is. A következő életszakasz-

ban *A falu jegyzője* a reformtárgyú cikksorozatokkal, magával a Reform néven ismert gyűjteménnyel, a Teendőkkel, a Kelet Népe-vitával stb. alkot szerves egységet. Eötvös életének harmadik szakaszában viszont két olyan mű kapcsolódik egymáshoz, melyeknek iker-voltát mostanig nem ismertük föl elég világosan: a Dózsa-regényhez Eötvös küldetéstudatában és gondolkodásában az *Uralkodó Eszmék* ikerpárként viszonyul. A Dózsa-regény ugyan 48 előtt, a forradalomnak csupán előérzeteivel, aggályaival, nempedig a tapasztalataival terhesen, de mégis, lényegileg ugyanarra a tárgyra irányul, amelyre az *Uralkodó Eszmék*. Más szóval: az *Uralkodó Eszmék*, Eötvösnek ez a nagy állambölcseleti alkotása, mellyel a küldetéstudat sugallta tevékenység szinte csúcspontjára érkezik, mindazokra a kérdésekre válaszol, melyek a Dózsa-regényben elhangzottak, és a forradalom problematikáját immár a forradalom konkrét tapasztalataival gazdagítottan fogalmazza meg, utasítja el, és léptet helyébe egy olyan megoldást, mely történelmileg ugyan megvalósíthatatlan, melynek bizonyos elemei azonban az eleve vállalt szándékon mégis túlmutatnak.

Eötvös pályáján ezek az önkénytelen túlmutatások a legértékesebbek. A Dózsa-regény végülis többet mond és mutat meg mint amennyire az író eleve törekedett, s ez a mű olyasmit is megért, ami előtt a politikus Eötvös értetlenül és idegenkedően akarna továbbhaladni. Ugyanígy az *Uralkodó Eszmék*ben is megtaláljuk ezt az önmagán túlmutatást, mert az, amit Eötvös a liberális állam modelljének, berendezkedési javaslatának szánt, olyan javaslatokat is tartalmazott — mégpedig éppen nem szándékoltan, hanem az önmagát továbbvivő gondolat önkénytelen kivilágosodásában —, melyeknek gyakorlati jelentőségét maga Eötvös sem mérhette föl, de amelyek a történelmi fejlődés egy olyan jövőbeli időszakában válhatnak talán megfontolandókká, amikor a nemzetinek és a közösnek valamiféle új szerkezetén gondolkodnak majd népek és országok.

Az *Uralkodó Eszmék* a nemzeti eszmét olyan értelemben bírálja és korlátozza, a nemzetin túlit pedig oly módon igényli,

hogy a nemzet egyediségét is meg akarja tartani. Az *Uralkodó Eszmék* egyensúlyrendszere ugyan a Habsburg-birodalom modelljéül készül, de ezt a modellt a magyar nemzetiségi viszonyokra is alkalmazni lehetett volna. Eötvös elgondolása még segítséget nyújthat az államok, a népek egy olyan, mindmáig meg nem valósult rendszerének kialakításához, melyben a nemzeti autonómiát éppúgy érvényesíteni kell, mint a népek és az államok intézményesített összetartozását. Az *Uralkodó Eszméket* a maga kora épp Eötvösnek a nemzeti kérdésben elfoglalt különálló álláspontja miatt utasította el, sőt rosszalotta. Emiatt a magyar közgondolkodásban az *Uralkodó Eszmék* máig sem igen merült felszínre abból a mélyvízből, melybe a Világos utáni korszakban alásüllyedt. De már a második világháború idején, és azóta is, nemcsak az osztrák monarchia mindinkább szaporodó nyugatnémet, angol és amerikai történéseinél, hanem az újabb állambölcseletben is érdeklődést láthatunk Eötvös e műve iránt.

3

Legutóbb egy magyar származású amerikai történész, Paul Bödy írt terjedelmes tanulmányt Eötvösről. (*Joseph Eötvös and the modernization of Hungary, 1840—1870. A Study of Ideas of Individuality and Social Pluralism in Modern Politics.* In: Transactions of the American Philosophical Society. Philadelphia, 1972.) Ez a tanulmány elmélyült pályaképet nyújt Eötvös politikusi működéséről, és legbehatóbban épp azt az 1849—1871-es korszakát tárgyalja, melyet mi az egész életpálya, és az 1830-ban megtalált küldetésstudat szempontjából immár hanyatlónak tekintünk. A politikus, a törvényalkotó és az állambölcselelő Eötvös pályáján azonban Bödy épp ezt a szakaszt tekinti a legfontosabbnak, s azon belül is az *Uralkodó Eszméket*. Figyelmét az *Uralkodó Eszméknek* az a gondolata ragadja meg, mely a községek, az egyházak, az egyesülések, a nemzetiségek és a nemzetek hagyományos önállóságát, autonómiáját egy szélesebb államszervezet központosító szerepével

kívánja összhangba hozni. A nemzeti elv megőrzése és egyszerűsmind korlátozása, a nemzeti öntudat ápolása, de ugyanakkor megtisztítása mindenfajta agresszív jellegtől — másfelől pedig az autonóm egységek állami szinten megvalósuló, intézményesített együttműködése és egysége: íme Eötvösnek az a gondolata, mely az állambölcseleti gondolkodásban újból és újból visszatér. A maga korában bizonyára anakronisztikus elgondolás, mert a polgári Európában és a félig polgárosult Habsburg-összbirodalomban az állam és az autonómiák ilyen egyensúlyát létrehozni, a nemzeti tudatot ilyen korlátozott szabadsággal megóvni, teljességgel lehetetlennek bizonyult.

Paul Bödy szerint Eötvös egész életpályáját s annak a legutolsó szakaszát is fiatalkori, romantikus szemlélete szabja meg. Bizonyos, hogy Eötvös eszméinek egy része ebből a korai, romantikus korszakából származik, s ezeknek az eszméknek útját mindvégig követhetjük is gondolkodásában. Mégis a küldetéstudat három irányulásának: a költészetnek, a gondolkodásnak és a politikának az életpálya első felében megvalósult egységéhez viszonyítva, az *Uralkodó Eszmék* utáni korszak küldetéstudatát csorbultnak érezhetjük. Eötvös küldetéstudatán éppen a költészet kiszorulása okozott orvosolhatatlan csorbulást.

Nem kétséges, hogy Eötvös küldetéstudata a romantika jegyében alakul ki, és *A karthausival* egy időben keletkezett tanulmányok nemcsak a stílus, a módszer, hanem a kedély hangoltsága tekintetében is összhangban vannak a regénnyel. Paul Bödy Eötvös reformeszméit Sismondi politikai közgazdaságtanából származtatja, ami helytálló megállapítás, hiszen Sismondi romantikus gondolkozásmódja nagyonis megfelel *A karthausi-korszak* Eötvösének. Az *Uralkodó Eszmék* után még a Montalembert-rel folytatott levelezés is tartalmaz bizonyos romantikus motívumokat, de már Tocqueville, valamint Guizot tanainak befogadása arról tanúskodik, hogy Eötvös távolodik is a romantikától. Feltűnő, hogy Eötvöst nem érintette meg a Saint-Simon-i fogantatású, Auguste Comte kidol-

gozta pozitívista filozófia, és épp őt, aki pedig *A karthausi* idején olyannyira fideisztikus, nemegyszer szinte misztikus hangoltságú volt, a pozitívista tökéletesülés transzcendenciája hidegen hagyta. Hivatástudatának kialakulásában kétségtelenül szerepet játszott Victor Hugo szociális-romantikus programja, de inkább csak epizodikus szerepet, mert a két Hugo-tanulmányban Eötvös némiképp a maga, sőt, talán méginkább Kölcsey képére formálta át Hugot, és ő maga sokkal következetesebben valósította meg azt, ami miatt Hugoért egy időben lelkesedett, mint maga Victor Hugo. Hugo küldetéstudata mindvégig megmaradt a költészet körében, és ha a nagy francia költő játszott is közéleti szerepet, a politika sohasem vált számára a szakszerű tevékenység olyan terepévé, mint Eötvös számára. Hugo-hatást emlegetni csak Eötvös első korszakában lehet okunk.

Emlékeztetni szeretnék egy feltevésre, melyet Eötvös-könyvemben kifejtettem; ezt a feltevést valójában Ferenczi Zoltán pendítette meg először, s azóta a Nizsalovszky Endre — Lukácsy Sándor kiadta Eötvös — Szalay-levelezés több helyen igazolta. E feltevés szerint a nyugati útjáról hazatért Eötvös egy *Svájci útinapló* című, nagyobb munkán dolgozott, és ennek kézírata magában foglalta az írországi nyomorról, a börtönügyről, a zsidók emancipációjáról szóló írásokat, valamint *A karthausit*. Eötvösnek ezek a művei tehát egy útinaplószerű konglomerátumból elkülönítve, önállóakká lekerékítve jelentek meg. A regény és a szociális értekezések ilyen összefüggése rendkívül jellemző Eötvös alkotásmódjára — és ugyanilyen egységgel találkozunk későbbi életrészeiben is. *A karthausi*-periódusban azonban ez az egység még úgyszólván textológiai is fennállhatott. Ugyanebből az egységből következik az is, hogy *A karthausi* művészi módszere, és a nagy értekezések szociális problematikája nem csak, hogy összefüggenek egymással, — de egymástól elválaszthatatlanok is. Persze, ha *A karthausit* útinaplónak fogjuk föl, úgy ezt a szónak igen tág értelmében tehetjük csupán. Földrajzilag is, de lelkileg is útinapló ez az alkotás, amikor nemcsak a júliusi társadalom

jelenségei közt kalauzol, hanem egy lélek útkereséseinek és válságainak állomásain is végigvezet bennünket.

Eötvös egyik későbbi nyilatkozata utal arra az alkotókedvvel és derűvel teljes korszakára, melyben *A karthausi* megszületett, — tehát olyan mű, melynek világfájdalma és válsághangulata látszólag kizárja az ilyen lelkiállapotot. Megoldott válságból az útkeresésre, megtalált célok mellől a botladozásra visszagondolva érezhetjük csak hitelesnek Eötvös vallomását *A karthausi*-korszak tetterős, vállalkozó lelkiállapotáról. Kazinczy biztatta Eötvöst a *Bel- és Külvilág aforizmáira*, és ezek az aforizmák naplóvá — lelki folyamatok, tűnődések vallomásaivá — szélesedtek *A karthausiban*. A lelki naplóhoz csatlakozik ebben a regényben a voltaképpeni útinapló, vagyis a Lajos Fülöp-i társadalom kritikája.

Más helyütt utaltam már arra a különös ellentmondásra, mely fennáll *A karthausi* francia társadalomképe és Gusztávnak, a főhősnek wertheri jellege között. Eötvös egyrészt balzaci tematikát dolgoz föl — ezt persze Balzac ismerete nélkül is megtehetette —, másrészt ebben a balzaci világban olyan hőst léptet színre, akit ez a világ már nem ismer és nem ismerhet. Werther, aki megjelenik Lucien de Rubempré, Rastignasc, Goriot és Gobseck környezetében: így jellemezhetnők *A karthausit*. Ezt az anakronizmust csak az fejtheti meg, hogy a wertheri, obermani, adolphei Gusztáv, akinek típusa az 1830-as években már eltűnt a francia társadalomból, valójában a magyar reformkor tapogatódzva és bátortalanul kialakított embertípusa. Gusztáv bizonyos mértékben maga Eötvös, Gusztáv válságai, megrendülései és csalódásai a magyar reformkor új nemzedékének, az Eötvös—Szalay-nemzedéknek válságai, de olyan válságok, amelyekben Gusztávval ellentétben Eötvös sikeresen túljutott. *A karthausi* épp azért romantikus regény, mivel ilyen anakronisztikus helyzetet teremt, és nem meri Gusztávot magyar látogatóként bemutatni. Ilyen megoldásban a regény témájául választott cselekmény is akadályozza Eötvöst. *A karthausi* tehát a közvetett ábrázolásmód miatt válik romantikussá, és Eötvös csak akkor térhet majd át a

realizmusra, amikor közvettség helyett a direkt ábrázolást választja. De ez a választása sem irodalmi fölismerésből fakad, nem is elsősorban a művészi érés folyománya, hanem azé a küldetéstudaté, mely a társadalmi cselekvés terén kitűzött célokat a regényben megvalósított direkt ábrázolással tudja csak szolgálni.

Gusztáv igazi rokonait tehát egy korábbi korszak regényirodalma teremtette meg. Úgy is mondhatjuk, hogy Eötvös regényhőse nem a maga igazi korában él, illetve a regényben bemutatott kornak nem Gusztáv a valóban jellemző képviselője. *A karthausiban* rejlő kettősség nem azért érdemel figyelmet, mivel regényírói tévedést érhetünk tetten általa. Nem először hangoztatjuk, hogy *A karthausi* valódi célzata nem a francia viszonyok ábrázolása, hanem a francia viszonyokból a magyar viszonyokra levonható következtetések keresése. *A karthausi* érzelmességében fennmarad valami, ami Kazinczy ízléséhez, érzésmódjához áll közel. Ez arra is figyelmeztet, hogy amit Kazinczy képviselt, az nem állt távol a romantikától, amit viszont Eötvös és Szalay képviselnek, az nem azonos már mindazzal, amit az 1820-as évek romantikája hozott létre. Az a körülmény, hogy Eötvös fejlődésében Kölcseynek volt döntő szerepe, azt is bizonyítja, hogy Eötvösökben volt valami, ami lényegesen különbözött Vörösmarty nemzedékének romantikájától. Eötvös költeményei is mintha egy Vörösmarty előtti lírai korszak hangnemében szólalnának meg. Eötvös regényei viszont még romantikus elemeikkel is elütnek attól a romantikától, mely majd az 1840-es évek új nemzedékénél nyilatkozik meg. Vajda Péter és Jókai romantikája, valamint Petőfi forradalmi-romantikus költészetének hangjai Eötvöstől mindvégig idegenek.

Eötvös újból és újból visszatér majd Goethehez, aki ifjúságának nagy élménye volt. Ennek a visszatérésnek van egy olyan eredménye, melynek tudatosságához férhet ugyan kétség, de amely *A karthausiban* az Eötvös számára létezett egyetlen lehetséges megoldás is. *A karthausi* tehát wertheri típusú regény, még akkor is, ha a Werther-jelleg már bizonyos köz-

vetítő példákön átszűrötten jelentkezik benne. Gusztáv Werther-jellege nemcsak azt bizonyítja, hogy a magyar viszonyok között a polgárosult korszaknak, tehát Eötvös kortársi viszonyainak embertípusba sűrítése egyelőre még nem lehetséges, éppen e típus kialakulatlansága, arcvonásainak elmosódó jellege miatt. Gusztáv Werther-jellege azt is bizonyítja, hogy Magyarországon a reformkori új életfelfogás konfliktusai a Sturm und Drang Németországának konfliktusait ismétlik meg. Lajos Fülöp Franciaországára immár kevésbé jellemző Gusztáv meghasonlása, és e meghasonlás olyan feloldása, amelyet *A karthauzi* nyújt. Eötvös francia regényíró kortársai, ilyen megoldásra már nem gondolnak. Magyarországon azonban ez a konfliktus azáltal éled föl, hogy a reformkor és a vele összekapcsolódó romantika az egyéniség szabad kifejlődésének elvét képviseli — az a világ viszont, mely a júliusi monarchiában már megvalósult, és amelyik felé az elmaradott Magyarországnak is törekednie kell, ellentétbe kerül mindazzal, amit a szabad egyéniség kívánhat magának.

4

Eötvös valóban túljut a romantikán, de ez a túljutás éppúgy részleges, viszonylagos, mint eltávolodása is a költészettől. Ha az *Uralkodó Eszmék* utáni korszakot irodalomtól és költészettől eltávolodottnak tekintjük is, nem feledkezünk meg arról, hogy Eötvös ekkor még a *Nővéreket* és a novelláit is megírta, és ez utóbbiak közt figyelemre méltók is akadnak. Ennek a korszaknak irodalmi termése azonban többé nem kapcsolódik szervesen Eötvös állambölcseleti és politikai tevékenységéhez, tehát megszűnt az összetevékenységet egybehangoló küldetéstudat uralma, s az írói munka többé nem részese a politikának, a politikai nem részese az íróinak, s ez utóbbi emiatt a főtevékenység egyre haloványabb, egyre inkább el-elmaradó járulékvává válik. Eötvös minduntalan megpróbál visszatérni az irodalomhoz, és ezek a visszatérések mindinkább

egy bizonytalan célú, új tájékozódás jelentkezéseiként is hatnak, de ez a tájékozódás, ez a visszatérési szándék nem tudja már visszahozni azt, amit a három nagy regény oly egyértelműen meghozott. Ugyanígy van ez a romantikával is. *A falu jegyzőjéhez* és a *Dózsa-regényhez* viszonyítva Eötvösnél az 1850–60-as években a romantikához való visszatérés jeleivel is találkozunk. Gondolatvilágának, társadalmi és politikai szemléletének valaminő romantikus jellege mindvégig fennmarad, és az élete utolsó szakaszát kifejező gondolataiban, reflexióiban ez a romantikus jelleg kétségtelenül érzékelhetőbb is, mint volt az 1840-es évek során, tehát Eötvös realista korszakában. Az 1860-as évtized Eötvöse kevésbé idegen az 1830-as évektől, mint amennyire élete derekán volt. Visszatérés ez a korszak, de immár nem az újat kezdés igényével, hanem a megoldhatatlanságba való belenyugvással.

Ami Eötvös utolsó korszakának némiképp romantikus színezetet kölcsönöz, annak lelki okát egy olyan nosztalgiában találhatjuk meg, mely műalkotásban nem tudott egészen kibontakozni. Az élet alkonyára érkezett Eötvös levelei, jegyzetei árulják el ezt a nosztalgikus érzés-állapotot, ezt a honvágyat a fiatalság nagy vállalkozásai, boldog feszültségei után. Mindehhez még egy másféle nosztalgia is kapcsolódik, mint Eötvös meglehetősen időszerűtlenné vált, és túlságosan is ábrándos népieségének járuléka. Ő, aki oly következetesen harcolt a népért regényíróként és politikusként is, a paraszti életet úgyszólván alig ismerte; ilyen ismerethiányáról Viola alakja is tanúskodik. De épp ez az ismeretlenség és távoliség kelti fel benne azt a hiedelmet, melyet a *Nővérekben* is kifejez, és némelyik novellájának eszményítő népábrázolásában is sejtenünk enged — vagyis egy olyan ábrándot, hogy a maga társadalmi osztályán túl egy boldogabb világ létezik: a nép, a falu világa, melynek emberibb és tisztább életviszonyai között, a felsőbb osztályok számára elérhetetlenül rejtezik a valódi boldogság. Ábránd ez, de arra már nem elegendő, hogy egyértelműen romantikus, és arra még kevésbé, hogy valódi realista művészet, vagyis a *Dózsa-regény* művészete születhessen újjá belőle.

Miként vált Eötvös realistává? Ha fennáll az, hogy *A karthausi* romantikája a közvetett, az áttételes ábrázoló módszer következménye, úgy ez a romantika nem annyira szükségszerű, hogy mindvégig fennmaradhasson, és előbb-utóbb akadályozóvá, feleslegessé ne válják. Eötvös küldetéstudata az érzékeny és érzelmes filantrópia, az irgalmasság magatartásából mindinkább a cselekvés, a konkrét feladatok vállalása felé irányít. Mihelyt azonban ezek a feladatok a konkrét, hazai szükségletekből fakadnak, s a célokat a magyar társadalmi viszonyok feltételei közt kell elérni, a cselekvés elsősorban harcot jelent. Eötvös a centralista társak segítségével, és elsősorban Szalay összehasonlító jogtudományi, történelmi gondolkodásának hatására, többé már nem éri be az irgalmassággal, hanem az ország modernizálásának tervét dolgozza ki. Konkrét, politikai terv ez, nem pedig álom, és Eötvös mihamar megtanulta, hogy érzékenységgel és filantróp irgalmaskodással ebben az elmaradott, félbarbár országban csak nevetség tárgyává válhatik.

Eötvös centralista korszaka részint minőségileg különbözik *A karthausi*-korszaktól, részint azonban emennek más szinten érvényesített folytatása. A változás főként abban áll, hogy ami a múltban érzékenység volt, az most éles, támadó gúny, megsemmisítő kritikának ad helyet. Eötvös új korszakának heves, polemikus jellege az előző korszak érzékenységének, megrendültségének nemcsak az ellenpárja — de a következménye is. Az ellentétek egyazon ember alkatában összefüggnek egymással, kiegészítik egymást, és az ilyen összefüggés, az ilyen kiegészülés törvényei szerint vált át Eötvös *A karthausi* megrendült lírájából *A falu jegyzője* kíméletlen szatírjába. Politikusként és íróként egyaránt támadóvá válik és ez a támadó indulat nagymértékben védekezés is.

A karthausi-korszak szociális írásai s magának *A karthausi* társadalmi problematikája, oly mértékben maradnak elvontak, amely mértékben nem kapcsolódnak a hazai viszonyokhoz.

Eötvös majd az *Uralkodó Eszmék*ben is szükségét érzi, hogy hazai és nemzetközi problematikát öleljen szintézisbe. *A falu jegyzője*-korszakban a válság után meglelt elhatározások cselekvési programot igényelnek, cselekedni pedig csak azon a terepen lehet, mely valóban a mienk. Eötvös magának érzi az elmaradott országot, mely a cselekvés bőséges szükségleteivel és alkalmával is szolgál. A mizerikordiánus együttérzésnek és megrendültségnek programhoz kellett vezetnie, mégpedig a cselekvés lehetséges terepén megvalósítandó programhoz. Ez a program alakult ki a centralista korszak modernizálási terveiben, polgári intézményeket tervező reformjavaslataiban. Ha az irodalom mindezt támogatni és szolgálni akarja, úgy magának is ugyanoly direktté és programszerűvé kell válnia, mint a politikai cselekvésnek. A küldetéstudat nyomán kialakult centralista program pedig csak realista irodalmat hívhat segítségül, vagyis olyan művet, mely bemutatja mindazt, ami miatt a változás elkerülhetetlenné és sürgetővé vált, bemutatja azt a valóságot, melynek meg kell változnia. Balzac is a maga misztikus-pozitívista tökéletesülési elméletét csak a valóság bemutatásával tudta példázni, és a valóságtól csak olyankor szakadt el, amikor némelyik regényében magát a „pozitív filozófiát”, nem pedig annak valóságbeli szükségét próbálta kifejezni. Eötvös bőségesen kifejtette a maga programját, a *Teendők*ben, a *Reformban*, a *Kelet Népe*-vitában, a vasútügyi viszályban stb., és ezt a programot csak olyan művel szolgálhatta, mely elképzeléseit indokolta, sőt sürgetőnek mutatta. *A falu jegyzője* volt ez a mű — szükségképp realista alkotás, mégpedig azért realista, mert a valóságábrázolás ezúttal is a küldetés új céljait igazolja. *A falu jegyzője* tehát ugyanazért realista, amiért romantikus *A karthausi*.

Noha *A karthausi* a júliusi forradalom kérdéséből indul ki, ez a jelenség háttérbe szorul a forradalom nyomán keletkezett társadalmi problémák mögött. A centralista program egyelőre figyelmen kívül hagyja a forradalom kérdéseit. Aki azonban a társadalmi és politikai valóságban mozog, annak a forradalom problémáját az 1840-es években nem lehetett sokáig

megkerülnie. Akárcsak Petőfi fejlődésében, úgy Eötvösében is a forradalom az egész életmű tengelykérdésévé válik. Amiként Petőfi, úgy Eötvös is, a francia forradalom folyamatainak és eredményeinek végiggondolásából alakítja ki egész életfelfogását megszabó nézeteit. Szalayról tartott emlékbeszéde is mindkettejük gondoskodásának alapjául a francia forradalomból levont tanulságokat jelölte meg. Ismeretes, hogy mindketten a forradalom eredményeire, nem pedig magára a forradalomra helyezték a hangsúlyt. Mindkettejük gondolkodását úgy jellemezhetjük, hogy a forradalom eredményeit forradalom nélkül kívánták volna elérni.

Eötvös gondolkodói bátorságára mi sem jellemzőbb, mint az, hogy a Dózsa-regényben mindenfajta közvetettség mellőzésével, és ugyanoly direkt módszerrel, mint aminőt *A falu jegyzőjében* alkalmazott, szembenéz a forradalom problémájával. *A falu jegyzőjének* direkttsége íróibb jellegű, a Dózsa-regényé pedig gondolatibb. *A falu jegyzőjében* a közvetlenséget a társadalomkép valósítja meg, a Dózsa-regényben pedig a forradalom dilemmájának mérlegelése válik direktté.

A Dózsa-regény oly mértékben realista mű, amely mértékben a társadalmi kérdések világos megfogalmazása, és a rájuk adható felelet eleve megköveteli a minél szigorúbb, minél egyértelműbb ember- és korábrázolást. Az *Uralkodó Eszmék* felépítése drámaibb mint a regényé, de ez a dráma a társadalmi eszmék logikai drámája, nem pedig a szenvedélyeké, vagyis gondolkodási dráma, a gondolat kifejtésének, az érvek—ellenérvek összecsapásának drámája. A Dózsa-regény felépítése is ugyanazt a világos és tiszta vonalvezetést mutatja, melyet az *Uralkodó Eszmékben* annyira megcsodálhatunk. Ez utóbbi mű a kompozíció tekintetében legérettebb műve Eötvösnek, s szerkesztési tudását olyan magas fokon mutatja meg, mely egy bölcséleti műnek vagy egy regénynek egyaránt válik hasznára.

A falu jegyzőjéhez képest a Dózsa-regény realizmusa szigorúbb, mértéktartóbb — hiányzanak belőle *A falu jegyzőjét* annyira élénkítő szatírai vonások. Szatíra helyett a tragédia

nyomul itt előtérbe, melyről Eötvös talán sejti is, hogy életének benső, rejtett tragédiájával annyira rokon. A megvalósítás a Dózsa-regényben mutat túl leginkább a feltett írói szándékon, mert ez a regény, mely a forradalmi út kilátástalanságának bizonyításául íródott, olyannyira együttérez a forradalmat kiváltó okokkal, olyannyira megérti a forradalom hőseinek mind az indulatait, mind a kétségeit, hogy akarva-akaratlanul, bizonyos mértékben a forradalom igazolásává válik. A Dózsa-regény épp e megértés, ez együttérzés, ez alkotói azonosulás következtében nyújthat realista ábrázolást.

Ha az *Uralkodó Eszmék* oly módon jöhetett volna létre, hogy megalkotására a Dózsa-regény és a 48-as forradalom között kerülhetett volna sor, ez a mű még rokonabb lehetne a Dózsa-regénnyel. A két mű tételei és forradalomkritikája között nincs lényegesebb különbség, de az *Uralkodó Eszmékből* szükségképp hiányzik a beleélésnek, a forradalom iránti megértésnek az a magatartása, mely a Dózsa-regényt mindmáig oly megkapó és néhol csaknem talányos művé teszi. Bizonyos, hogy az *Uralkodó Eszmék* forradalomkritikája visszalépés a Dózsa-regényhez képest. Ez a két alkotás mégis szorosan egymás mellé tartozik, és egyazon fogantatásukról nem csupán a felvetett és megválaszolt kérdések azonossága tanúskodik, hanem az a körülmény is, hogy megalkotásukkal életének, korának legfontosabb kérdésével próbál szembenézni Eötvös. Az életpálya csúcsáról tekint alá ez a két alkotás, s az érettség teljéről tanúskodik mindkettőnek azonos tisztasággal, arányossággal megalkotott szerkezete. A Dózsa-regényben és az *Uralkodó Eszmékben* érvényesülő kompozíciós művészet egyedülálló a magyar irodalomban, s idegen a magyar romantika lazább szerkesztésmódjától. E két mű kompozíciója csupán Arany epikájával, de annak is épp azzal a darabjával vethető össze, melyet Eötvös maga leginkább megcsodált; vagyis *Toldi estéjével*.

Az *Uralkodó Eszmékben* bújtatottan, rejtetten visszatér egy gondolat, mely *A falu jegyzője* korszakában már végképp ki-küszöböltnek látszott. *A falu jegyzője* vármegyeellenessége a

polgári elgondolás radikális szélsőségéig feszítette a satirikus ábrázolást. A *falu jegyzőjében* elítélt partikularizmus azonban immár vonzó és emberséges arculattal tér vissza az *Uralkodó Eszmékben*, mely a szabad emberi közösségek autonómiáját hirdeti, olyan autonómiát, mely az állam szervezetével és a hagyományokkal egyaránt összhangban van. Egy időben hajlottunk arra, hogy az autonómia elvének visszahozatalában következetlenséget lássunk, s arra is, hogy ezt a visszahozatalt az abszolutizmus elleni védekezésnek tekintsük a Világos utáni helyzetben. Igazuk van az *Uralkodó Eszmék* elemzőinek, amikor ebben a műben elsősorban az abszolutizmus, és a 48-as forradalom utáni antiliberalis felfogások kritikáját látják. De többről is szó van itt: egy olyan felismerésről, melyet 48 előtt Eötvös aligha vallott be akárcsak magának is. Az *Uralkodó Eszmék* álláspontja szerint egy önkényétől és feudális avultságától megtisztított autonóm szervezet az ember szabadságának és boldogulásának oly mértékben lehetne biztosító, amely mértékben a feudális vármegye ugyanezeknek tagadója volt.

6

Eötvös pályafordulatát eddig 48 szeptemberében jelöltük meg, és ha most ezt a fordulatot az *Uralkodó Eszmék* befejezésénél jelöljük is meg, ezzel nem azt állítjuk, hogy az ő 48 szeptemberi elszakadása Kossuthtól és hazájától, későbbi pályájára ki nem hatott volna, és részes ne lett volna a költészettől való elidegenülésében. Eötvös az egyetlen magyar író, aki nem élte végig 48—49-et, melyet Petőfi kivételével túl is élt úgyszólván mindenki. Egy ilyen tragikus sorsnak tudatos nem-vállalása továbbmélyítette Eötvösnek amúgyis eléggé nyomasztó elkülönültségét, és ezzel hozzájárult küldetésének tragikus megcsonkulásához. Emberi életpályák nem mindig a megjelölhető naptári dátumoknál fordulnak meg igazán. Eötvös 1848 szeptemberi elszakadása már belejátszott az *Uralkodó Eszmék* gondolatmenetébe, s az a mód, ahogyan ő

már Münchenben a magyar forradalmon gondolkodott, sok mindent visszavett abból, ameddig önnön szándékai ellenére eljutott a Dózsa-regényben.

Mégis, a 48-as forradalmi tapasztalatok, a belőlük levont tanulságok, valamint a 48 szeptemberi döntés közrejátszása ellenére, az *Uralkodó Eszmék* mindenestől a 48 előtti legjobb életszakaszhoz, tehát a Dózsa-regényhez, és a Petőfi-bírálatához kapcsolódnak. Élete további folyamán habár a régi hevülettől mentesen, és a költészet feloldó, megváltó lehetőségeitől mindinkább megfosztottan — de mégis következetesen és elszántan áll ki az *Uralkodó Eszmék*ben kifejtett elveiért, és azokat a maga működési területén alkalmazni próbálja. Életének ez az utolsó korszaka éppoly hősi, mint amennyire sivár, és a régi Eötvöst most már csak a személyes, a családi kapcsolatok támaszthatják fel, a fiához, Eötvös Lorándhoz írott levelekben, melyek gondolatilag és íróilag is ugyanazon a szinten állnak, mint a Szalayval váltott első levelek vagy a Svájci útinapló. Mindez azonban már nem jelenthet megoldást, mert evvel a gondolatilag és érzelmileg olyannyira telített levelezéssel mégiscsak az irodalom, a költészet körén kívül kerültünk, és ezek a levelek ily módon nem a régi fényt hozzák vissza, hanem csak annak megtört visszfényét — noha még ez a visszfény is oly sok mindent beragyog a léleknek azokon a tájain, melyekről a 48 előtti Eötvös fényei visszahozhatatlanul eltűntek.